

JANUBIY URALGA SAFARBAR ETILGAN “MEHNAT ARMIYACHILARI”NING ISHLAB CHIQARISHDAGI FAOLIYATI

¹X.Qurbonov,
²G.Mahmudova

¹Navoiy davlat pedagogika instituti dotsenti t.f.n.

²Navoiy davlat pedagogika instituti magistranti.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7329206>

Annotatsiya: Maqolada Ulug' Vatan urushi yillarida Uralda qattiq mehnat qilib, G'alabaga munosib hissa qo'shgan o'zbek "quolsiz askarlari"ning turmush tarzi va taqdiri haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: Ikkinchi jahon urushi, Ural, mehnat, "quolsiz askar", hayot, taqdir, evakuatsiya, lagerlar, tadqiqot.

“Buyuk tarixda hech narsa izsiz ketmaydi. U xalqlarning qonida, tarixiy xotirasida saqlanadi va amaliy ishlarida namoyon bo'ladi. Shuning uchun ham qudratlidir. Tarixiy merosni asrab-avaylash, o'rganish va avlodlardan avlodlarga qoldirish davlatimiz siyosatining engg muhim ustuvor yo'nalishlaridan biridir”, - deb ta'kidlaydi Prezidentimiz ShMirziyoyev.

Darhaqiqat, bugungi sharoitda tariximizni adolat nuqtai nazaridan o'rganish, tadqiq etish tarixchilar oldidagi asosiy vazifalardan biridir.

Ma'lumki, 2017-yilning mayida butun progressiv insoniyat kabi O'zbekiston xalqi ham 1941-1945-yillardagi buyuk g'alabaning 72 yilligini keng tantana, chuqur g'urur bilan nishonladi. Bu urushning dahshatli va qahramonona sahifalari yana bir marta eslab o'tildi. Ammo bu urush tarixida hali bir qancha “oq dog'lar” borligi va bu haqda tarixchi tadqiqotchilar oldida bajarishlari lozim bo'lgan qator jiddiy vazifalar ko'ndalang bo'lib turganining shohidimiz. Ulardan biri 1941-1945-yillarda O'zbekistondan majburiy mehnat armiyasiga olingan o'sha davr iborasi bilan nomlangan “Quolsiz askarlar” va ularning qahramonona, lekin fojeali hayoti, taqdiri, buyuk g'alabaga qo'shgan hissasi tarixidir. O'tmishimizning bu sahifasi O'zbekiston tarixi kitoblarida, monografik tadqiqot va dissertatsiyalarda o'z aksini topmagan. Mazkur masala ikkinchi jahon urushi va unda fashizm ustidan qozonilgan buyuk g'alabada O'zbekiston va uning xalqi ishtirokiga bag'ishlangan monografik tadqiqotlarda, nomzodlik, doktorlik dissertatsiyalarida, hujjatlar va materiallar to'plamlarida, urush va mehnat faxriylarining estaliklarida bu “quolsiz askarlar” tarixi noma'lum holatda edi. O'zbek badiiy adabiyotida ham bu mavzu o'z ifodasini topmagan. Ammo Rossiyada “Quolsiz askarlar” qismati, qahramonligi, achchiq, fojiali taqdirini o'rganish, umumlashtirish borasida so'nggi vaqtlardagina ayrim tadqiqotlar yuzaga keldi. Ularda O'rta Osiyo, jumladan, O'zbekistondan mehnat

armiyasiga safarbar etilganlar va ularning hayoti, mehnat faoliyati haqida ayrim ma'lumotlar keltirilgan. 1941-1943-yillarning o'zida O'zbekistondan 155 ming kishi mehnat armiyasiga safarbar qilingan. Toshkent oblasti harbiy komissariatidan ekstremal holatda eshelonda 1700 kishi Boshqirdiston ASSRga jo'natilgan.

O'rta Osiyodan Ukraina, Shimoliy Kavkaz, Shimoliy Qozog'istonga 1931-1933-yillarda surgun qilingan "quloq" xo'jaliklaridagi armiya yoshida bo'lgan, harbiy majburiyat o'tashga loyiq deb topilgan erkaklar Ikkinchi jahon urushi davrida ham harakatdagi frontlarga, ham front ortidagi mudofaa inshootlari, urush qurollari, o'q-dori, harbiylar uchun kiyim-kechak, oziq-ovqat tayyorlaydigan mehnat armiyalari lagerlariga safarbar etildi. Mudofaa davlat komitetining 1942-yil 11-apreldagi maxsus qaroriga qadar ham "quloq"lar, qisman bo'lsa-da, harbiy xizmatga safarbar qilingan. Mehnat surgunidagi "quloq"lardan 3218 nafari harbiy xizmatga chaqirilgani, ularning 901 nafari kadrlar qismiga, 2317 tasi esa maxsus qurilish batalyonlariga safarbar qilingani ma'lum bo'ldi. Urush davomida mehnat surgunidagi "quloq"lardan jami 60747 kishi harakatdagi armiyaga, ulardan 1658 nafari esa mehnat frontiga safarbar etilgan. Shuningdek, 1937-1938-yillarda qatag'on qilinganlarning ma'lum qismi ham frontga va front ortidagi mehnat armiyasiga safarbar etilganlar. Uraldagi mudofaa sanoati zavod va fabrikalarida 32620 o'zbek ishchisi mehnat frontida faoliyat ko'rsatganligi ma'lum bo'ldi. Har yili 1941-1945-yillardagi Ulug' Vatan urushining dahshatli va qahramonlik davri bizdan tobora uzoqlashib bormoqda. Sovet xalqi tarixidagi ushbu fojiali davrga bag'ishlangan ko'plab tarixiy asarlar, epik romanlar va sarguzashtli filmlarni sanab bo'lmaydi. Biroq, tarixda hali ko'p "bo'sh joylar" mavjud. Uraldagi korxonalar va qurilish maydonlarida tojiklar, o'zbeklar, turkmanlar va O'rta Osiyoning boshqa xalqlari vakillarining mehnat armiyalariga safarbar etilgani shular jumlasidandir.

Qanday qilib O'rta Osiyodan kelgan ishchilar Uralga kelishdi? Ulug' Vatan urushi boshlanishi bilan Uralning muhim qismi Qizil Armiya safiga chaqirildi va frontga yuborildi, urush harakatlari olib borilayotgan Markaziy Rossiyadan mudofaa korxonalarini ommaviy ravishda Uralga evakuatsiya qilindi. Qolgan va yangi kelgan korxonalar uchun ishchilar kerak edi, yangi binolar qurish, harbiy mahsulotlar ishlab chiqarish kerak edi. 1941-yil 30-iyunda SSSR Xalq Komissarlari Soveti huzurida Mehnatni hisobga olish va taqsimlash qo'mitasi tashkil etildi. Orenburg tadqiqotchisi K.A.Morgunov o'zining "Ulug' Vatan urushi yillarida O'rta Osiyo respublikalaridan kelgan ishchilar Janubiy Ural korxonalarini va qurilish maydonchalari" maqolasida ta'kidlaganidek ("Etnopanorama", 2008, 3-4-betlar), "maxsus byurolar joylarda tashkil etilgan bo'lib, ularning yordami

bilan ishlamaydigan aholini ro'yxatga olish tashkil etilgan, mehnatga layoqatli deb topilgan shaxslarni mudofaa sanoatiga safarbar qilish va yo'naltirish amalga oshirilgan. SSSR Xalq Komissarlari Sovetining 1941-yil 23-iyuldagi "Respublikalar Xalq Komissarlari Kengashi va hududiy (viloyat) ijroiya qo'mitalariga ishchilar va xizmatchilarni boshqa ishga o'tkazish huquqini berish to'g'risida"gi qarori qabul qilingandan so'ng, "Mahalliy hokimiyat idoraviy va geografik xususiyatlaridan qat'i nazar, o'z ishchi kuchini boshqarishga muvaffaq bo'ldi. O'rta Osiyo harbiy okrugida ishchilar olishga qaror qilindi.

1941-yilning kuzidayoq Ural yerda Xalq Mudofaa Komissarligi boshchiligida qurilish batalonlari va ishchi kolonnalari shakllana boshladi. Ular yoshi kattaroq va harbiy xizmatga yaroqsizlarni harbiy xizmatga chaqirishgan. Xizmat harbiylarga tenglashtirilgan "Mehnat armiyasi" otryadlar tomonidan tashkil etilgan bo'lib, ularga ishchilarning o'zlari tomonidan saylangan brigadirlar, qoida tariqasida, keksalar va hurmatli odamlar rahbarlik qilgan. Bir nechta otryadlar siyosiy komissarlar - milliy respublikalarning o'rta bo'g'in partiya xodimlari boshchiligidagi kolonnalarga qisqartirildi. Yig'ish tez o'tdi, ular aytganidek, "favqulodda vaziyatda" amalga oshirildi. Eshelonlar atigi uch kun ichida (masalan, 1700 kishidan iborat Boshqird ASSRdagi Toshkent viloyati harbiy komissarligi esheloni) tuzildi. Shoshqaloqlik tufayli odamlarga ko'pincha issiq kiyim va poyabzal berilmasdi: harbiy komissarliklar uni zavodlarda olishlarini aytishdi, zavodlar esa chaqiruv uchastkalarida berish kerakligini aytishdi. Shuning uchun ishchilar sovuq iqlimga ba'zi paxta xalatlari va do'ppilarida kelishgan. Siyosiy zobitlarning ulkan sa'y-harakatlari natijaida frontga ketgan aka-uka va erlarning kiyimlarini yangi kelganlarga berish bilan Mehnat armiyasi askarlarini kiyim-kechak bilan ta'minlash muammolarini hal qilish mumkin edi.

O'rta Osiyo va Qozog'istondan birinchi ishchilar Uralga 1941-yil oxirida va ularning katta qismi 1942-yil kuzida va 1943-yil bahorida kelgan. Hokimiyat tashabbusi bilan boshlangan bu "mehnat migratsiyasi" naqadar keng ko'lamli bo'lganini tasavvur qilish uchun birgina O'zbekiston SSSR hududida 1941-1943-yillarda 155 mingdan ortiq kishi safarbar etilganini aytish kifoya. 1943-yil 15-apreldagi ma'lumotlarga ko'ra, ulardan Ural iqtisodiy rayoni (Boshqird ASSR, Udmurt ASSR, Molotov (Perm), Kurgan, Chkalov (Orenburg), Sverdlovsk, Chelyabinsk viloyatlari) korxonalarida va qurilish obyektlarida 32620 nafar o'zbek ishchisi ishlagan. Mintaqalar kesimida vaziyat quyidagicha: Sverdlovsk viloyatida - 15131 nafar o'zbek, Chelyabinsk viloyatida - 20 ming nafar O'rta Osiyoning turli respublikalaridan kelgan ishchilar, Chkalovskayada - 8 ming, Boshqirdistonda - 3 ming. 1943-yilda Uraldagi barcha sanoat va qurilish

ishchilari orasida ular 6,4% ni tashkil etdi. Tadqiqotchilarning ma'lumotlariga ko'ra, ishchilar kontingenti juda rang-barang bo'lgan. K.A.Morgunov "ishchilar qishloqdan, qamoqxonadan va "to'g'ridan-to'g'ri ko'chadan" yollanganligiga e'tibor qaratadi.

Chelyabinsklik tarixchi S.I.Gres esa Uralda ishlagan nemis va O'rta Osiyo mehnat armiyasi askarlarining ta'lim darajasini taqqoslab, "safariy qilingan nemislarning bilim darajasi Qozog'iston va O'rta Osiyodan safariy qilinganlarnikidan yuqori bo'lgan", degan xulosaga keladi. Safariylik jarayonida nemis aholisining barcha qatlamlari mehnat kolonnalarida, O'rta Osiyo harbiy okrugidan safariy qilinganlar esa ko'proq qishloq joylardan jalb qilingan. Bu holat butun Urals uchun xos edi. Udmurtiyalik tadqiqotchi T.S.Tretyakova urush yillarida 51-qurilish trestiga Buxoro va Termiz viloyatlaridan mingga yaqin o'zbeklar kelganini yozadi. Ularning barchasi turli yosh va mutaxassisliklarga ega edi: chorvachilar, etikchilar, g'allakorlar - o't o'chiruvchilar, o'qituvchilar va xizmatchilargacha, garchi ular ozchilikni tashkil qilsalar ham. Shu bois O'rta Osiyo va Qozog'istondan safariy qilingan mehnatning 73 foizi Uralda qurilish obyektlarida, shuningdek, qazib olish va qayta ishlash sanoati korxonalarida, asosan, ishchi va yordamchi ishchi sifatida ishlagan bo'lsa, ajabmas.

Mening otam Aleksey Vasilevich Semenovskix Uralmashzavodda o'n tonnalik pressda temirchi bo'lib ishlagan, - dedi "Uralmashzavod" faxriysi Vladimir Semenovskix muxbiriga, - o'zbeklar shogird bo'lgan. Otalarining so'zlariga ko'ra, mahalliy aholining mehnatga layoqatlari yo'q, shuning uchun o'zbeklardan yordamchi ishlarda foydalanilgan. Ular ustaxonada uxlardilar. Men o'sha paytda kichkina edim, lekin ularni shaharda bir necha bor ko'rganman. O'rta Osiyoliklar yo'l-yo'l xalatlarda, juda ozg'in va charchagan holda aylanib yurishdi. Dadamning aytishicha, ular oshxonadagi ovqatni yemaydilar, bo'laklarini ishchilarga sotishardi. Keltirilganlar ko'pincha to'yib ovqatlanmaslikdan vafot etganlar. Ularni dafn qilish uchun yechinishganda, xalat yoki kamarga tikilgan dasta pullarni topdilar, o'zbeklar ularni uyga olib ketish uchun yig'ishgan".

Urush yillarida Sverdlovsk zavodlarida ishchilarning ahvolini o'rganar ekanman, bir nechta qiziqarli hujjatlarga duch keldim, - deydi V.I. nomidagi Ural davlat universiteti aspiranti Vera Solovyova. - Bular "Uralmashzavod" va Sverdlovsk viloyatidagi bir qator boshqa korxonalarda o'rta osiyolik mehnatkashlar hayoti haqidagi xabarlar. Bu xabarlarda "O'zbeklar va tojiklar baliq, kolbasa, qo'ziqorin, tuzlangan karam yemaydilar, kechki ovqat faqat shu mahsulotlardan tayyorlanadi", deyilgan. Shuningdek, odamlar pulni tejash va

ularni uyiga olib ketish payida bo'lishgan. Mana yana bir iqtibos - "juda ko'p millatchilar ikkinchi taomni oshxonada rus ishchilariga sotadilar. Tushlik va non savdosi keng miqyosda bo'lgan". Ular oziq-ovqat kartalarini ham sotishgan, natijada ularga ovqat berish to'xtaydi. To'yib ovqatlanmaslik va jismoniy charchoq tufayli o'lim soni maksimal chegaralardan oshib ketganda, Ural korxonalari oziq-ovqatdan bosh tortish sabablari bilan jiddiy shug'ullana boshladilar. Ma'lum bo'lishicha, Markaziy Osiyodan kelgan ishchilar o'zlarining milliy (o'qish - diniy) an'alariga to'g'ri kelmagani uchun mahalliy mahsulotlarni iste'mol qilishdan bosh tortishadi. Ular, masalan, musulmonlar tomonidan iste'mol qilinishi taqiqlangan cho'chqa go'shti kabi mahsulotlar bo'lishi mumkinligidan qo'rqishgan. Shundan so'ng O'zbekiston va Tojikistonga oziq-ovqat uchun maxsus otryadlar yuborila boshlandi, Sovet respublikalarining o'zlari o'z mehnatkashlari uchun oziq-ovqat g'amlangan eshelonlarni jo'natishgan. Ko'pgina korxonalarda oshxonalarda o'zbek oshxonasining taomlari tayyorlana boshladi. "Uralmashzavod"ga kiraverishda choyxona paydo bo'ldi, xuddi shunday muassasalar Udmurtiyada 51-trastda, Orskda birdaniga 10 ta choyxona paydo bo'ldi, ularning ba'zilari sharqona uslubda tayyorlangan. To'g'ri, K.A. Morgunov ta'kidlaganidek, "an'anaviy ko'k choy o'rniga mevali ichimlik berilgan". Ammo hamma joyda ham shunday emas edi. Ishchilarning aksariyati shoshilinch ravishda markazda pechka o'rnatilgan kazarmalarda yashashgan, bu esa xonani zo'rg'a isitardi. Vaholanki, og'ir urush yillarida front ortida mehnat qilgan har bir kishi shunday mashaqqatlarni boshidan kechirgan. Yuqorida aytib o'tilganidek, O'rta Osiyodan kelgan ishchilar, asosan, qishloqlardan kelgan va shuning uchun diniy e'tiqodlar hukmron bo'lgan odamlar edi. "Mehnat armiyasi"ning shariat tomonidan belgilab qo'yilgan diniy marosimlarni bajarish imkoniyatiga ega bo'lganligi haqida deyarli hech qanday ma'lumot yo'q. Harbiylar va maxsus xizmatlar vakillari nazorati ostidagi ko'p soatlik ish namoz o'qishga imkon bermagan. To'g'ri, Moskvaga yuborilgan hisobotlarda "mullalar va bosmachilarning buzuq faoliyati" haqida xabar beriladi, ammo bu haqda aniq misollar yoki statistik ma'lumotlar yo'q. O'rta osiyoliklarning Uraldagi mehnati qanchalik og'ir bo'lmasin, urush davrining bu qahramonlik epizodini keng ommaga yetkazish vaqti keldi. Bu hikoya ruslar va ularning janubiy qo'shnilari o'rtasidagi aloqalar qanchalik yaqin ekanligini ko'rsatadi. Sovet xalqining umumiy g'alabasi manfaati uchun Ural orqasida mehnat qilganlar hissasi, sabr-toqatini ular qaysi millatdan bo'lishidan qat'i nazar, hurmat qilishni o'rganishimiz kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. 1-jild. Toshkent: O'zbekiston, 2017.
2. R. Shamsutdinov Ikkinchi jahon urushi va front gazetalari. Ikkinchi kitob. Toshkent "Akademnashr" 2017.
3. Антуфьев А.А. Уральская промышленность накануне и в годы Великой отечественной войны. УрОРАН: Ин-т истории и археологии. Екатеринбург, 1992.
4. Моргунов К.А. Рабочие из республик Средней Азии на предприятиях и стройках Южного Урала в годы Великой отечественной войны.
5. Агеев С.С, Брил Ю.Г. Неизвестный Уралмаш
6. Историко-культурные связи России и Узбекистана и перспективы гуманитарного сотрудничества в современный период. Сборник материалов Международной научной конференции. Оренбург-Ташкент, 2018 г.
7. Эшелоны идут на восток. Эвакуация в Узбекистан в годы великой отечественной войны. Сборник материалов Международной научной конференции, посвященной 75-летию Великой Победы. Оренбург-Ташкент, 2019
8. Идет война народная, священная война. (к 70-летию начала Великой Отечественной войны). Оренбург 2011